

Флорій Бацевич Модуси сприйняття світу,
об'єктивна (референційна)
модальність і типологія текстів

Попри значну кількість праць, присвячених лінгвістичному аналізу текстів (дискурсів), їхня загальна типологія досі не створена. Як справедливо зазначає Н. Валгіна, «типологія тексту, незважаючи на своє центральне становище в загальній теорії тексту, дотепер опрацьована недостатньо. Не визначені ще загальні критерії, які мають бути покладені в основу типологізації» [5, с. 112].

На нашу думку, проблема створення типології текстів належить до т. зв. «вічних» проблем не лише науки про мову, але й низки інших дисциплін гуманітарної сфери знань. І хоча деякі лінгвісти наполягають на тому, що пошук єдиних підстав такої типології, хтозна, чи буде успішним і пропонують акцентувати увагу на глибшому опрацьованні окремих типів текстів [7, с. 19], вважаємо, що такий пошук мусить тривати й надалі, враховуючи не лише інтереси мовознавства, а й суміжних наук.

Пропоновані міркування стосовно типології текстів не претендують на вичерпність чи бодай універсальність; у них викладений один із можливих поглядів на загальні підстави типології текстів, в основі яких лежить ідея про найзагальніші типи (модуси) усвідомлення (сприйняття) людиною зовнішнього і внутрішнього світу в координатах існування, творення світу, тобто його породження (фреймінгування) VS «деконструкції» (рефреймінгування) «цього» світу, а також залежної від цих модусів текстової модальності, передовсім модальності об'єктивної.

Переважаюча більшість дискурсивних практик (і, відповідно, створених за їхньою допомогою текстів), які обслуговують

різноманітні культури в різні епохи їх існування, є, так би мовити, референційно визначальними, такими, що «прив'язують» їх творців і користувачів до певного світу: дійсного чи «можливого». Саме вони поєднують систему сприйняття та осмислення світу людиною з існуючими знаковими системами в єдину фреймову мисленнєву структуру, яка має характер неповторної ідіоетнічної картини світу, в межах якої розгортається свідоме життя людини. Ці тексти можна назвати **фреймінговими**.

У деяких культурах поряд із «звичайними» текстами, «вписаними» в існуючу картину світу, наявні тексти (і відповідні їм дискурсивні практики), які можна назвати **рефреймінговими**. Їхнім завданням є руйнування звичних для носіїв мови фреймів і, відповідно, картин світу. У християнстві до таких текстів певною мірою можна зарахувати тексти **апофатичного** (негативного) богослов'я [14]. **Апофатика** – глибинна складова містичного напрямку Східної Церкви, сформована її «батьками» – кападокійцями – ще в перші століття християнства і поглиблена в XIV ст. у працях візантійських теологів (перш за все Григорія Палами). Тексти апофатичного богослов'я мали значний вплив на доктрину православ'я, були популярні на теренах України в XV–XVII ст.

Світоглядною основою апофатизму є неоплатонізм і, ширше, – «східні» філософські й теологічні вчення про внутрішню німотність (ісихію, тобто ментальний «морок»), неадекватність звичних понять, зафіксованих у мові, для вираження сутності Творця. Це шлях до тієї глибинної зміни стану свідомості, коли вона отримує «безперервність, яка не може бути редукованою до дискретності мови» [11, с. 254]. Мета апофатичних дискурсивних практик – очищення розуму від звичних понять і оцінок, підготовка віруючого до безпосереднього спілкування з непізнаваним у своїй сутності, але доступним у своїх енергіях Богом. Засіб такого очищення – апофатичні тексти. Результат – частковий (або повний) рефреймінг, «когнітивний ступор», «зупинка внутрішнього діалогу» (термін К. Кастанеді), «етичне зачудування і потрясіння», а в кінцевому підсумку – досягнення внутрішнього просвітлення, ісихії, «замовкання всього», занурення у «Боже-ственний морок», злиття з Божественними енергіями [9, с. 31].

Найважливішою комунікативною особливістю апофатичного тексту слід уважати те, що його зміст і форма скеровані на повну трансформацію звичних у катафатичних богословських текстах етичних оцінок і позитивних визначень атрибутів Бога. Адресат апофатичних текстів – типовий глибоко віруючий християнин, вихований на катафатичному богослів'ї, який не має досвіду спілкування з Трансцендентним. Тому завданням автора тексту є формування в свідомості надчуттєвої сфери, тобто, по суті, створення нового «Его» адресата. Саме цим пояснюється «суцільна (тотальна) перформативність» апофатичного дискурсу.

Одним із найважливіших комунікативних прийомів рефреймінгу, введення адресата в стан ісихії (тобто ментального «морюку») є руйнування звичних для ортодоксального християнина етичних концептів і визначень атрибутів Творця. Зокрема визначення проявів енергії Бога як *блага, добра, любові, милості, співчуття* тощо піддаються негації:

...Бог – це не душа і не розум..., ні число, ні міра..., ні могутність..., ні буття і ні сутність, ... ні вічність, ні час, ні премудрість, ні благо, ... ні добро, ні милість, ... ні царство, ні премудрість, ні єдине і не єдність, не божество, ... ні синівство, ні батьківство, ні взагалі будь-що з того, що нами або іншими (розумними) істотами може бути пізнаним... Він ні темрява, ні світло, ні хибність, ні істина... стосовно Нього абсолютно неможливі ні позитивні, ні негативні судження... перевершування всього сутнього Тим, Хто поза всім сутнім, – безмежне [1, с. 9–10].

Як зазначають теологи, в апофатичному дискурсі НЕ, НІ – це не просто заперечення, це «цілком своєрідне “НЕ”, символічне “НЕ” – “НЕ” незіставності, а не обмеження» [18, с. 110]; його глибинним смислом є ‘трансцендентне ПОНАД’ або ‘перебування поза всім, що може бути позначене словом’, оскільки, як зазначив один із найвидатніших християн-містиків Діонісій Ареопагіт (IV ст.), «для нього не існує ні слів, ні найменувань, ні знань» і лише «повне незнання і є пізнанням Того, Хто перевищує все пізнаване» [1, с. 11].

Отже, апофатичний дискурс можна визначити як логіко-семантичний рефреймінг, що має за мету руйнування як звичної аристотелівської ієрархії понять, співвідношення їхнього

обсягу і змісту, так і найважливішого – звичного, «автоматизованого» сприйняття й інтерпретації семантики слів-визначень атрибутів Бога і, насамперед, слів, які стосуються етичної концептосфери.

Із поняттям «модус існування світу» у сприйнятті людини тісно пов'язане поняття мовної модальності.

Спробуємо обґрунтувати найзагальнішу типологію фреймінгових текстів, які, як уже згадувалося, домінують у всіх лінгвокультурах, з опертям на поняття об'єктивної модальності. Принагідно зазначимо, що об'єктивна модальність привертає значно меншу увагу дослідників порівняно з модальністю суб'єктивною, якій присвячена значна література [див., напр., огляди в: 15; 16].

Говорячи про категорію об'єктивної модальності, зазначимо, що «у практиці лінгвістичних досліджень межі вживання терміну “модальність” втратили свою визначеність. Тракткування модальності в сучасній лінгвістиці надзвичайно широке, до того ж важко знайти двох авторів, які трактували б модальність однаково» [3, с. 67]. Попри те, як зазначає О. Бондарко, можна виділити три основні рівні представлення ієрархії модальностей у мові: 1) рівень загальнономодальний як інваріант модальностей в мові; 2) рівень виділення окремих типів модальних значень; 3) рівень виявлення варіативності (субкатегоризації) модальних значень [4, с. 60]. Попри існування значної кількості підходів до розуміння сутності модальності, все ж можна говорити про те, що домінантою цієї лінгвістичної категорії є ставлення до найзагальнішої ознаки (модусу сприйняття світу) – реальності / нереальності [див., напр.: 4, с. 59; 10, с. 303; 6, с. 338 та ін.]. Інакше кажучи, особа мовця, його позиція, точка зору в явному чи прихованому вигляді включені в будь-яке тлумачення модальності, тобто дійсність завжди представлена в сприйнятті автора тексту (мовця, адресанта) [4, с. 64; 3, с. 67].

У вимірах типології текстів нас цікавитиме перший, найзагальніший рівень категоризації – загальнономодальний. Зрозуміло, що на цьому рівні абстракції йдеться, по суті, про сприйняття і осмислення людиною світу в найзагальніших онтологічних координатах (координатах існування) **«Реальне VS Нереальне»**. У філософії «реальне» («реальність») тлумачиться як «все те, що

існує, тобто весь матеріальний світ, включаючи всі його ідеальні прояви» [17, с. 477], як «**наявне, обмежене, визначене буття в формі речей** (предметів, якостей, дискретних індивідів» [13, с. 579] Реальне може поставати в аспектах актуальності / не актуальності; нереальне, в свою чергу, може розцінюватися з використанням найрізноманітніших категорій, які можуть бути зведені до потенційного (гіпотетичного), ірреального (не існуючого з позицій «цього світу») та абсурдного (стосовно «цього світу»).

Об'єктивна модальність – обов'язковий семантико-прагматичний «вимір» будь-якої комунікативної одиниці (висловлення, мовленнєвого жанру, тексту, дискурсу), складник її предикативності (пропозитивної, референційної частини), який виражає відношення того, про що повідомляє адресант (мовець, автор), до об'єктивної дійсності в аспекті її реальності VS ірреальності, можливості VS неможливості, бажаності VS небажаності, необхідності VS вірогідності змісту повідомлюваного. У такому розумінні об'єктивна модальність може тлумачитись як *модальність референційна* [2, с. 127 і далі], оскільки вона пов'язується зі станами зображуваного світу. Усі засоби формування цього типу модальності мають певні рівні ієрархії: від конкретних морфологічних категорій до певних слів службових частин мови і різних типів складних речень.

Як показують спостереження, найважливішу категорію об'єктивної модальності – **«реальність VS нереальність»** – можна реалізовувати у вигляді окремих типів текстів. Зокрема, спираючись на різні прояви категорії «нереального» (ірреальне, потенційне, абсурдне) можна виділити низку підтипів текстів із різним співвідношенням реального та нереального:

1. Нереальне (як потенційне, «передбачуване наукове») може зображуватись як реальне, існуюче. На такому типі вияву об'єктивної модальності побудований, зокрема, жанр наукової фантастики. Він постає як окремий тип дискурсу зі своїми моделями адресантів і адресатів, подієвим змістом, моделюванням минулих і майбутніх подій, комунікативними смислами і, найголовніше, своєю суб'єктивною модальністю «серйозності». У цьому типі дискурсів дійові особи, події, «факти» тощо, які з позицій сучасної наукової картини світу не можуть бути в реальній

дійсності, представлені як реальні; створюється своя дискурсивно-фантастична реальність, науково-фантастична картина світу. Приклад із науково-фантастичної трилогії Айзека Азімова «Фонд»:

О 13.25 на сімдесяти п'яти космічних кораблях Фонду прозвучав адміральський зумер, і вони створили максимум прискорення в лоб калганійському флоту, який був утричі сильнішим. Калганійські щити вступили в дію, випустивши промені страшної енергії. Кожен із трьохсот кораблів сконцентрувався в одному напрямку, в напрямку цих ненормальних атаквальників, які підходили невпинно, безстрашно, і ... О 13.30 із порожнечі з'явилося п'ятдесят космічних кораблів під командуванням Ценна і в одному стрибку через гіперкосмос до розрахованого мосту в розрахований час – і попрямували на неприкритий тил калганійців (переклад з російської наш. – Ф. Б.).

2. Нереальне (як «літературне реальне»). До цього типу об'єктивної модальності тяжіє вся художня література реалістичного характеру, художня фантастика, тексти «фентезі», а також деякі фольклорні, міфічні, міфологічні, казкові, містичні типи текстів.

3. Нереальне (як гіперболізоване, доведене до меж свого прояву «реальне») подане як «істинно» реальне; воно вплетене у звичну, знайому читачеві, часто побутову «канву» розгортання сюжету. Фантасмагорія як гіперболізована і символізована «втяжка» можливого безглуздя нормального стану речей зображається саме як «нормальний стан речей» у звичайному житті людини. Такий тип об'єктивної модальності трапляється при створенні різноманітних антиутопій, наприклад, у романі Дж. Орвела «1984». Невеликий фрагмент із цього роману:

[Вінстон Сміт працює в Міністерстві правди, де кипить робота з «виправлення» минулого для потреб правлячої партії Ангсоц. Сміт змінює те, що десятками років тому було надруковано в газеті «Таймс»]. Що відбувалося в невидимому лабіринті, до якого вели пневматичні труби, він точно не знав, мав лише загальне уявлення. Коли всі поправки до даного числа газети будуть зібрані й звірені, номер надрукують знову, старий примірник знищать і замість нього підшиють виправлений. У цей процес безперервних змін залучені не лише газети, але й книги, журнали, брошури, плакати, листівки, фільми, фонограми, карикатури, фотографії – всі види літератури і документів, які

могли б мати політичне або ідеологічне значення. Щоденно і заледве не щохвилини минуло підгасовувалось під теперішнє. Тому документами можна було підтвердити правильність будь-якого передбачення партії; жодна новина, жодна думка, що суперечили б потребам сьогодення, не існували в записях. Історію, як старий пергамент, відшкрібали дощенту і писали знову – стільки разів, скільки потрібно. І не існувало жодного способу потім довести підробку.

Реалії тоталітарних політичних систем гіперболізуються, символізуються, влітаються у контекст звичайного життя людини і творять фантазмагоричну картину «ірреальної реальності».

4. Нереальне (як «космічно-містичне») зображається як реальне, але не для всіх, а лише для обраних, «медіумів-нараторів», які передають сприйняте ними знання іншим, «не обраним», «звичайним», «пересічним» людям. Це, перш за все, дискурси (тексти) «медіумного» характеру, в яких люди, наділені надзвичайними екстрасенсорними здібностями, сприймають послання, створені вищими космічними силами, що опікуються долею жителів Землі. «Медіуми-наратори» перекладають ці послання на «звичну» мову землян і видають книги, в яких ці послання витлумачено. Прикладом таких текстів є так звані «Книги Крайона», написані медіумом, досить відомим письменником Лі Керолом [8]. Фрагмент тексту:

Я Крайон із магнітної служби. Я створив систему магнітної ґратки вашої планети. На створення цієї ґратки пішли зони часу Землі. Ця система балансувалась і перебалансовувалась, щоби відповідати фізичним вібраціям вашої планети, що розвивається. Коли я починав тут роботу, то те, що ви сприймаєте як позитивний і негативний полюси Землі, мінялося місцями багато разів. Ваша наука може це довести: подивіться на шари ґрунту, які показують, що в процесі еволюції Землі відбувались численні «перемикання» північного і південного полюсів. Все це відбувалось до того, як дозволили існувати вам.

5. Нереальне (як «символічно-підсвідоме») зображується як «символічно реальне». Цей тип об'єктивної модальності найповніше втілюється в тексти типу сонників. У подібних текстах наявний особливий тип модальності: підсвідоме подається як можливе; підпорогове виводиться в «світлу» частину свідомості й тлумачиться символічно. Так, наприклад, побачити уві сні

воду може символізувати: *пити чисту воду* – до щастя; *каламутну* – очікуй хворобу; *іти в брудній воді* – розчарування; *занурюватися у воду* – потрапляти в нелегку ситуацію в особистому житті; *вмиватися* – очікуй на радість, звільнення від чогось гнітючого; *лити воду* – чекай сорому, помилки; *поливати щось водою* – можлива якась втрата; *дивитись на водоспад* – очікуй страшної зустрічі («Енциклопедія снів»). До цього типу дискурсів тяжіють тексти «видінь» історіософського («Троянда Світу» А. Андреева) і теософського (твори О. Блаватської) характеру.

6. Нереальне (як «символічно-космічне») зображується як «можливе реальне». Такий тип об'єктивної модальності втілюється в тексти різноманітних астрологічних прогнозів, гороскопів тощо. В них, спираючись на символічне тлумачення розташування зірок і планет, а також враховуючи зодіакальні знаки, автори текстів моделюють (прогнозують) можливі варіанти розвитку подій для конкретних особистостей та людей, народжених під конкретним знаком зодіака. Подібні прогнози досить туманні; формулювання у них подаються в найзагальнішому вигляді. Наприклад, для людей, народжених під знаком «Близнюків», на 26 листопада 2008 р. був складений такий гороскоп:

Найбільш ймовірно, нинішній день стане для вас певним перехідним етапом. Вам доведеться пережити масу найрізноманітніших почуттів. Спробуйте проштовхнути свою позицію в ділових розмовах навіть тоді, коли ваші партнери будуть проти цього.

7. Нереальне-бажане зображується як «реальне в найближчому часі», тобто гіпотетичне. Типовим дискурсивним утіленням цього типу модальності є так званий утопійний дискурс, до якого варто долучити «дискурс наукового комунізму». Наведемо фрагмент словникової статті «Комунізм» із видання «Науковий комунізм. Словник»:

Комунізм – це суспільство без класів, суспільство повної соціальної рівності для всіх його членів. Повна соціальна рівність і вища соціальна справедливість, наявність усього необхідного для задоволення розумних потреб людини, утвердження колективізму і взаємодопомоги – все це сприятиме всебічному розвитку людей, розквіту особи [12, с. 95–96].

8. Нереальне як «абсурдне реальне». У філософії «абсурд», «абсурдне» тлумачиться як таке, що немає або втратило сенс, смисл свого буття [13, с. 11]. **Найчастіше виявляється в т. зв. абсурдних (абсурдистських) текстах художньої літератури, наприклад, у п'єсах Е. Йонеско, С. Беккета, творах Д. Хармса та ін. Приклад абсурдного стану речей в «оповіданні» Д. Хармса:**

Был один рыжий человек, у которого не было глаз и ушей. У него не было и волос, так что рыжим его называли условно. Говорить он не мог, так как у него не было рта. Носа у него тоже не было. У него не было даже рук и ног. И живота у него не было, и спины у него не было, и хребта у него не было, и никаких внутренностей у него не было. Ничего у него не было. Так что непонятно, о ком идет речь. Уж лучше мы о нем не будем больше говорить.

Абсурдний світ вимагає такого ж стилю викладу, оповіді, який часто переростає в «ігровий стиль»:

Хотите, я расскажу вам рассказ про эту крюкицу? То есть не крюкицу, а кирюкицу. Или нет, не кирюкицу, а куриякицу. Фу ты! Не куриякицу, а кукрикицу. Да не кукрикицу, а кирикрюкицу. Нет, опять не так! Курикрятицу? Нет, не курикрятицу! Кирикурюкицу? Нет, опять не так! *Забыл я, как эта птица называется. А уж если б не забыл, то рассказал бы вам про эту кирикукрюкицу* (Д. Хармс).

Абсурдний та ірреальний тексти відрізняються низкою ознак зображуваних у них світів. Ірреальний та абсурдний світи – це світи, які не існують, вони результат ментальної діяльності людини. Об'єкти ірреального світу можуть бути надзвичайно специфічними, однак їх «поведінка», функціонування є логічними, підлягають законам причиново-наслідкових зв'язків цього світу. Ірраціональний світ не обов'язково співвіднесений зі світом реальним. Абсурдний світ сприймається як контрастний до реального; він з ним співвіднесений за сприйняттям людини. Однак «об'єкти» в абсурдному світі (і, відповідно, тексти) поводять себе не так, як у світі реальному; це поведінка об'єктів світу, який втратив свої найважливіші координати, зокрема, причиново-наслідкові зв'язки, логіку плину часу, організації просторових у тощо.

Отже, об'єктивна (референційна) модальність – це семантико-прагматична категорія, яка в процесах породження усіх

складників міжособистісного, групового та інших типів спілкування поряд з емпатією конкретизує точку зору його учасників. Модальність, як і емпатія, виступає засобом «упаковування» інформації у висловлюваннях, дискурсах (текстах) і мовленнєвих жанрах, тобто є загальною комунікативною категорією у міжособистісному, груповому та інших типах спілкування. Об'єктивна модальність виявляється як важливий чинник добору і розгортання різних типів текстів (дискурсів), а також засіб формування стратегій і тактик інтеракції людей.

Список літератури

1. Ареопагит Дионисий. Мистическое богословие // Мистическое богословие. – К., 1991. – С. 11–124.
2. Баранов А. Г. Функционально-прагматическая концепция текста. – Ростов-на-Дону, 1993. – 182 с.
3. Бирюлин Л. А., Корди Е. Е. Основные типы модальных значений, выделяемых в лингвистической литературе // Теория функциональной грамматики: Темпоральность. Модальность / Под ред. Бондарко А. В. и др. – Ленинград: Наука, 1990. – С. 67–71.
4. Бондарко А. В. Вступительные замечания // Теория функциональной грамматики... – С.???
5. Валгина Н. С. Теория текста: Учебное пособие. – М.: Логос, 2004. – 280 с.
6. Вихованець І. Модальність // Українська мова. Енциклопедія. – К.: Вид-во Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2000. – С. 338–39.
7. Дымарский М. Я. Проблемы текстообразования и художественный текст: На материале русской прозы XIX–XX вв. / 3-е изд., испр. – М.: Ком книга, 2006. – 296 с.
8. Керрол Л. Крайон. Последние времена. Ченнелинг-информация, переданная с любовью. – Киев: София, 2006. – 176 с.
9. Лосский В. Н. Очерк мистического богословия Восточной Церкви. – М., 1991. – 236 с.
10. Ляпон М. В. Модальность // Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Сов. Энциклопедия, 1990. – С. 303–304.

11. Налимов В. В. Вероятностная модель языка. – М., 1979. – 326 с.
12. Науковий комунізм. Словник. – К.: Політвидав України, 1985.
13. Современный философский словарь. – М.: Академический Проект, 2004. – 864 с.
14. Спивак Д. И. Лингвистика измененных состояний сознания. – Л., 1986. – 246 с.
15. Теория функциональной грамматики... – 264 с.
16. Ткачук В. Категорія суб'єктивної модальності / Наук. ред. проф. А. П. Загнітко. – Тернопіль: Підручники й посібники, 2003. – 240 с.
17. Философская энциклопедия. Т. 2. – М.: Сов. Энциклопедия, 1962. – 576 с.
18. Флоровский Г. В. Восточные отцы V-VIII веков / 2-е изд. – М.: Эксмо, 1992. – 438с.